

خوانش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر

علیرضا طبیبی^۱، مرضیه رحیمی‌آذین^۲، سید مهدی مسبوق^{۳*}

۱- استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، ایران

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۳- استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

پذیرش: ۹۶/۱۰/۲۵

دریافت: ۹۶/۱/۱۳

چکیده

"زیبایی‌شناسی دریافت" ولفگانگ آیزر یکی از شاخه‌های مربوط به نظریه دریافت در زبان‌شناسی و ادبیات است. این نظریه با تأکید بر دریافت خواننده، در پی آن است که مترجم متن، به‌عنوان یکی از خوانندگان، چگونه و با چه روش‌هایی خلأها و شکاف‌های یک متن را براساس دریافت خود پر می‌کند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی از نوع انتقادی و در پرتو نظریه ولفگانگ آیزر، ترجمه‌های آقایان شجاعی، الهی‌قمشه‌ای و مؤیدی، از دعای عرفه را به‌عنوان یک متن ادبی، برگزیده و پس از بررسی انواع شکاف‌های متن اصلی دعا، چگونگی بازتاب آن‌ها در ترجمه فارسی را واکاوی نموده است. برآیند پژوهش نشان داد که بخش مجازی زبان (استعاره، کنایه، مجاز مرسل و تشبیه) نامتعیین‌ترین بخش دعاست و استعاره، بیش‌ترین حجم شکاف زبانی را به خود اختصاص داده است. مترجمان برای پر کردن این فضاها، خالی، از دو روش حذف و برجسته‌سازی بهره برده‌اند و از میان مترجمان، شجاعی، با ترجمه‌ای آزاد از این دعای شریفه، بیش از دیگران از روش برجسته‌سازی برای بازخوانی یا به اصطلاح سفیدخوانی فضاها خالی استفاده کرده است.

واژگان کلیدی: دعای عرفه، زیبایی‌شناسی دریافت، ترجمه، آیزر

۱- مقدمه

دعای عرفه، نیایشی عارفانه-عاشقانه است که از زبان مبارک امام حسین (ع) بیان شده است. اما فقط در حد نیایش نیست؛ دانشگاهی است ملامال از شناخت آدمی، که جزء به جزء و موشکافانه، سراسر زندگی جسمانی و روحانی ایشان را به تصویر می‌کشد و با بیان صفات باری تعالی، آدمی را سراسر، محتاج پروردگار خود معرفی می‌کند. بر این دعای پر معنا، شروح و ترجمه‌های فراوانی نگاشته شده است. یکی از مهم‌ترین دلایل تعدد و گاه تفاوت ترجمه‌ها، "دریافتی" است که مترجم به‌عنوان خواننده متن، از متن اصلی دارد.

نظریه دریافت^۱، با محور قرار دادن خواننده و متن، معتقد است که پویایی و استمرار متن در گرو بازخوانی و خوانش متن توسط خواننده است؛ چه بافت برون متنی در این خوانش تأثیر داشته باشد و یا فقط نگرش و ذهن خواننده در بازخوانی آن تأثیر بگذارد. نظریه زیبایی‌شناسی دریافت و لفگانگ آیزر^۲، به‌عنوان شاخه‌ای از نظریه یادشده، تأثیر بافت برون متنی (بافت تاریخی، فرهنگی و اجتماعی)، بر خوانش متن را می‌پذیرد و به‌دنبال آن است که بفهمد در جریان دریافت متن، چه حذفیاتی در پدیدار خواننده رخ می‌دهد و یا او بخش‌های ناخوانا و چند وجهی متن را چگونه سفیدخوانی می‌کند. به عبارت دیگر، براساس این نظریه، درون متن، شکاف‌های مفهومی بسیاری وجود دارد که خواننده با قوه تخیل و طرح‌واره‌های ذهنی خود، که ناشی از موقعیت برون متنی و بافت اجتماعی، فرهنگی و تاریخی است، آن شکاف‌ها را پر می‌کند و با استفاده از تفسیر ذهنی، دست به ملموس‌سازی^۳ فضاها می‌زند. خواننده برای این کار، یا آن‌ها را برجسته می‌کند و یا در برخی موارد آن‌ها را حذف می‌کند.

سیدمهدی شجاعی، مهدی الهی‌قمشه‌ای و علی مؤیدی از مترجمان معاصر دعای عرفه، این دعا را با رویکرد ادبی به فارسی بازگردانده‌اند و از این روش در ترجمه خود بهره برده‌اند. پژوهش پیش‌رو، بر آن است که سه ترجمه یادشده از دعای عرفه را بر اساس نظریه

زیبایی‌شناسی دریافت، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد و از این رهگذر می‌کوشد که به پرسش‌های زیر پاسخ گوید:

۱. اصلی‌ترین شکاف‌ها و بخش‌های نامتعیین دعای عرفه کدام است؟
۲. مترجمان برای پر کردن شکاف‌های متن مبدأ در ترجمه خود، به چه نوع برجستگی‌های زبانی و یا حذفیاتی روی آورده‌اند؟
۳. این برجستگی‌ها در سه ترجمه یادشده، چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارند؟

۲- پیشینه پژوهش

نظریه دریافت ولفگانگ آیزر، بازتاب گسترده‌ای در ادبیات، به‌ویژه ترجمه متون ادبی داشته است. در ادبیات فارسی و عربی، شماری از پژوهش‌ها کوشیده‌اند این نظریه را شرح و تبیین نمایند و برخی نیز با تکیه بر این نظریه به بررسی متون ادبی پرداخته‌اند. کوروش صفوی در کتاب «از زبان‌شناسی تا ادبیات»، به تفصیل درباره این نظریه سخن گفته است. مهم‌ترین بخش این نظریه، "برجسته‌سازی" زبانی است، از جمله مقالاتی که به زبان فارسی براساس نظریه برجسته‌سازی، نوشته شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- بررسی شگردهای برجسته‌سازی زبان در قصاید خاقانی: شکرالله پورالخالص، رضا عباسی، (۱۳۹۴).
- برجسته‌سازی واژه و ترکیب در شعر اخوان: فروغ صهبا، (۱۳۸۴).
- نگاهی به برجسته‌سازی ادبی: کوروش صفوی، (۱۳۷۳).
- قاعده‌گاهی در نثر گلشیری: گلریز صالح، (۱۳۸۹).
- برجسته‌سازی در خطبه فدکیه حضرت زهرا: حسن مقیاسی، سمیرا فراهانی، (۱۳۹۴).
- هنجارگریزی معنایی در شعر قیصر امین‌پور: رضا صادقی شهپر، الهه مهدی‌نژاد، (۱۳۹۳).

- قاعده‌کاهی و غرابیت قاموسی در غزلیات بیدل دهلوی: محمد اکبری حبشی، حمیدرضا فرضی، علی دهقان، (۱۳۹۴) و شمار دیگری از مقالات که ذکر همه آن‌ها در این مجیزه نمی‌گنجد.

اما هیچ‌یک از این مقالات درباره آیزر و نظریه دریافت و ارتباط این نظریه با برجسته‌سازی، بحثی به میان نیاورده است.

مقاله «خوانش عروسک‌های نمایشی بر اساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر»، از معدود مقاله‌هایی است که براساس نظریه و روش آیزر، یک نمایش‌نامه را بررسی و برجستگی‌ها و محذوفات آن را در بخش دریافت متن، واکاوی نموده است. همچنین علی خزاعی فرید در مقاله‌ای با عنوان «تعادل زیباشناختی در ترجمه متون ادبی»، با تکیه بر نظریه آیزر، نمونه‌هایی از ترجمه‌های انگلیسی را نقد و تحلیل نموده است. همچنین مقاله «تعادل زیبایی‌شناختی در ترجمه رباعیات خیام با استفاده از نظریات زیبایی‌شناسی دریافت و استعاره شناختی»، نوشته احسان پناه‌بر، اکبر حسابی و حسین پیرنجم. نویسندگان در این مقاله با ترکیب دو نظریه استعاره شناختی و زیبایی‌شناسی دریافت، ترجمه برخی از رباعیات خیام به زبان انگلیسی را بررسی نموده‌اند. لیکن تا آن‌جا که نگارندگان این مقال جستجو نموده‌اند، پژوهشی که بر اساس این نظریه، ترجمه فارسی متون عربی را بررسی نموده باشد، یافت نشد. لذا این مقاله که سه ترجمه ادبی دعای عرفه را بر اساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر، مورد نقد و تحلیل قرار داده، در نوع خود پژوهشی نو به‌شمار می‌رود.

۳- نگاهی به دعای عرفه

دعای عرفه، براساس کتب تاریخ و ادعیه، به امام حسین(ع) منسوب است که در آخرین حج خود آن را قرائت نمودند. در بیش‌تر کتب، در تفصیل این دعا چنین آمده است: بشر و بشیر، دو پسر غالب اسدی، روایت نموده‌اند که امام حسین بن علی بن ابی‌طالب علیهم السلام، در عصر روز عرفه از چادر خود در سرزمین عرفات بیرون آمد، با حالت تذلل و

تخشع و آرام‌آرام آمد تا این‌که وی و جماعتی از اهل بیت وی و پسرانش و غلامانش در حاشیه چپ کوه عرفات، جبل‌الرحمه، رو به بیت‌الله الحرام وقوف نمودند. سپس دو دست خود را مانند مسکینی که طعام طلبد، در برابر صورتش بلند کرد و خواند این دعا را: *اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي لَيْسَ لِقَضَائِهِ دَافِعٌ* - تا آخر دعاء که به *يَا رَبِّ يَا رَبِّ يَا رَبِّ* مختوم می‌شود^۴ (قمی، ۱۳۸۱: ۵۲۷). در اغلب روایات، قسمت پایانی دعای عرفه، یعنی عبارت: *«إِلٰهِي اَنَا الْفَقِيرُ فِي غِنَايَ»*، تا آخر دعا، ذکر نشده است و به همین علت آن را جزء اصلی دعا نمی‌دانند؛ از جمله علامه مجلسی و کفعمی. بنابراین، ترجمه این بخش از دعا، در این نوشتار مورد بررسی قرار نمی‌گیرد.

ساختار دعای عرفه، در نوع خود بی‌نظیر است؛ چه، علاوه بر گفتگوی عاشقانه و عارفانه با خداوند بلند مرتبه، دارای مضامین والای دینی و شناخت روحانی و جسمانی انسان است. در حقیقت همچون دانشگاهی عظیم در جهت معرفت‌بخشی به آدمی قدم برمی‌دارد و مسائل را جزء به جزء و موشکافانه مطرح می‌کند.

فهرست مطالب آن عبارتند از: ۱. شناخت خدا و صفات الهی ۲. خودشناسی ۳. شناخت جهان ۴. شناخت آخرت ۵. شناخت پیامبران ۶. خودسازی با صفات الهی ۷. پرورش نفس با کمالات الهی ۸. توبه و بازگشت به خدای مهربان ۹. دور کردن صفات نکوهیده از خود با تسبیح پروردگار ۱۰. فراگیری راه تعلیم و تربیت از خدا ۱۱. شناخت و درخواست بهترین مسئلت‌ها ۱۲. تبدیل خودپرستی نفس به خداپرستی ۱۳. تبدیل خودبرتربینی نفس به تواضع و فروتنی ۱۴. تبدیل خودخواهی نفس به ایثار و غیرخواهی ۱۵. تعلیم مفاهیم و ادبیات قرآن (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۶۱: ۱۰).

۴- زیبایی‌شناسی دریافت

ولفگانگ آیزر، متفکر آلمانی، در کنار هانس روبرت یاس^۵، بنیان‌گذار مکتب "کنستانس"^۷ بوده و هر دو وابسته و برآمده از پدیدارشناسی^۶ آلمان هستند. «نظریه پدیدارشناختی ادبی،

بر این نکته تأکید تام دارد که در ارتباط با متن ادبی، نه تنها باید تمامیت متن را مورد توجه قرار داد، بلکه باید به همان اندازه کنش‌هایی را که در واکنش به متن صورت می‌گیرد، در نظر گرفت» (برکت، ۱۳۹۳: ۵۲). آیزر با دیدگاه اینگاردن، مبنی بر این که متن، ساختاری است بالقوه که توسط خواننده، «شکل مشخصی» به خود می‌گیرد، هم عقیده است (آیزر و صافیان، ۱۳۷۲: ۲۴).

آیزر با بهره‌گیری از این دیدگاه، در نیمه دوم قرن بیستم، نظریه "زیبایی‌شناسی دریافت" را مطرح کرد. این دیدگاه، جزء نظریات "خواننده محور" است که به‌عنوان بخشی از نظریه "دریافت"، بر نقش خواننده در درک معنی از متن تأکید دارد. "نظریه دریافت"، معتقد است که یک متن واحد نزد افراد مختلف و در شرایط مکانی و زمانی متفاوت، متفاوت دریافت می‌شود و در واقع چگونگی و ارزش زیبایی‌شناختی یک متن در گرو دیدگاه جامعه خوانندگانی است که با تصورات و باورهای محیط و زمانه خود، آن را می‌خوانند (جواری، ۱۳۸۴: ۵۹). در این دیدگاه، خواننده با توان خودآگاه یا ناخودآگاه، متن را بازسازی می‌کند.

از این رهگذر، آیزر با تأکید بر بخش زیبایی‌شناختی متن، در پی پاسخ به این پرسش است که «متن ادبی با خوانندگان خود چه کرده است؟» و خواننده بخش‌های نامتعیین و سفید متن را چگونه دریافت و بازبازی می‌کند؟ بر اساس این دیدگاه، اثر ادبی، واجد دوسویه است، سویه هنری اثر^۱، به متن ادبی اشاره می‌کند که مخلوق مؤلف است و سویه زیباشناسانه اثر^۲، که نشان‌گر کنش انضمامی‌سازی است که محصول عمل خواننده است. (ایزر، ۱۹۹۴: ۱۲). بنابراین، در زیبایی‌شناسی دریافت، خواننده متن را وارد دستگاه پدیدارشناختی خود می‌کند تا گوهر آن و همه آنچه را که در متن می‌بیند، کشف کند. این کار در عمل، فرآیندی است تفسیری. «متن، انتظارات معینی در ما برمی‌انگیزد و ما به نوبه خود آن‌ها را چنان بر متن بازمی‌تابانیم که امکانات چندمعنایی را به تأویل واحدی که با

انتظارات ایجاد شده ما خوانایی دارند، کاهش می‌دهیم و بدین‌سان معنایی یگانه و صوری می‌آفرینیم» (آیزر و صافاریان، ۱۳۷۲: ۲۶).

بنابراین نظریه زیبایی‌شناسی، نشان‌گر رابطه میان متن و خواننده است و متن، شامل فضاهایی خالی است که خواننده باید آن‌ها را پر کند و یا به اصطلاح، آن‌ها را سفیدخوانی کند. این فضاها که "شکاف" نامیده می‌شود، همانند محرک‌هایی عمل می‌کنند که مخاطب را در جریان خوانش به فعالیت وامی‌دارند و او را به سوی کشف آنچه که در متن پنهان است، سوق می‌دهند (میرزا حسین و عظیم‌پور، ۱۳۹۳: ۲۴). «روال کار، این‌گونه است که ادبیات در یک فضای مجازی حاصل از تعامل خواننده و متن، زمینه‌های تأثیرات و نتایج نوعی افق معنایی^{۱۱} را فراهم می‌آورد» (برکت، ۱۳۹۳: ۵۴).

بر این اساس، خواننده آرمانی آیزر، با کمک خیال و تخیل خود، شکاف‌های متن را پر می‌کند و متن به خواننده این امکان را می‌دهد که تصویری متفاوت از واقعیت را در ذهن خود شکل دهد. این رفتار از منظر آیزر، مبین نوعی واکنش زیبایی‌شناختی است.

«آیزر، حاصل درآمیختن تخیل خواننده با شکاف‌های متن را، بُعد مجازی متن می‌نامد و معتقد است هر خواننده‌ای به طرز کاملاً شخصی این بعد را ایجاد می‌کند» (پابنده، بی‌تا: ۸۶) و همین باعث نسبی بودن معنا می‌شود. بر این اساس، خوانش‌های متفاوت، باعث «تکثر معنا و نیز رها شدن معنا از سیطره مؤلف» (باجغلی، بی‌تا: ۷۵)، می‌شود. تکثرگرایی و خوانش‌های متکثر، یکی از ویژگی‌های اساسی "دریافت"، در مکتب کنستانس است.

از دیگر سو، آنچه در جریان خواندن، نصیب خواننده می‌شود، یافته‌های ثابت و معینی نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از دیدگاه‌هاست که دگرگون می‌شود. هر چند خواننده و متن، قواعد و آداب مشابهی از واقعیت را در نظر دارند؛ اما متن، بخش‌های متعددی را ناگشوده رها می‌کند که گاه به صورت فضاهای خالی روایت می‌شوند و یا جلوه محدودیت‌های ساختاری نمایش متن از جهان را به خود می‌گیرند. این نوعی عدم تعیین بنیادی^{۱۲} است که

اقتضای آن، نقش پنهان یا مستتر خواننده و مشارکت او در تلفیق هر چه قدرتمند عناصر معناساز در فرآیند خواندن است (برکت، ۱۳۹۳: ۵۵ به نقل از آیزر/ایزر، ۱۹۹۴: ۹۸-۱۰۰).

بر این اساس، خواننده در جستجوی مفهومی منسجم از متن، برای بازسازی و پر کردن شکاف‌های متن و یا به تعبیری، «از قوه به فعل درآوردن واقعیت غیرمترقبه متن» (آیزر و صافاریان، ۱۳۷۲: ۲۵)، به دو عمل اساسی دست می‌زند: حذف و برجسته‌سازی.

خواننده با حذف یا برجسته کردن برخی عناصر، پاره‌ای عناصر را به شیوه‌ای خاص "عینیت" می‌بخشد و برای آن‌که "خیالی" یکپارچه پدید آورد، می‌کوشد تا از درون اثر، چشم‌اندازهای مختلفی را بگیرد یا از چشم‌اندازی به چشم‌انداز دیگر حرکت کند (میرزاحسین و عظیم‌پور، ۱۳۹۳: ۲۹).

مترجم در مرحله اول، خودش خواننده متن است که بعد از دریافت متن، آن را به زبان مقصد باز می‌گرداند. آن‌چه که در این مقال بررسی می‌شود، دریافتی است که مترجم از متن دارد و با تکیه بر دریافت شخصی خود، می‌کوشد فاصله بین متن اصلی و متن مقصد را کم کند. بر این اساس، متنی ثانوی تولید می‌کند که ممکن است بسیاری از نشانه‌های متن اصلی در آن تغییر یا جایگزین شود.

۴-۱- برجسته‌سازی

زبان‌شناسان صورت‌گرای روس و چک در به‌کارگیری زبان، معتقد به دو نظام زبانی جدا از یک‌دیگر بودند: نظام خودکاری و نظام برجسته‌سازی.

نظام خودکاری زبان، در اصل به‌کارگیری عناصر زبان است؛ به‌گونه‌ای که به قصد بیان موضوعی به‌کار رود، بدون آن‌که شیوه بیان، جلب نظر کند و مورد توجه اصلی قرار گیرد، ولی برجسته‌سازی، به‌کارگیری عناصر زبان است؛ به‌گونه‌ای که شیوه بیان، جلب نظر کند و غیر متعارف باشد (صهبا، ۱۳۸۳: ۱۱۲). لیچ، معتقد است که برجسته‌سازی به دو روش «قاعده‌گاهی - که به مثابه ابزار شعرآفرینی است - و قاعده‌افزایی - در سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی - انجام می‌شود» (صفوی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۶).

قاعده‌افزایی در حقیقت افزودن قواعدی بر زبان معیار است که موجب پیدایی توازن و موسیقی در کلام می‌شود. براین اساس سجع، جناس، وزن، قافیه و ردیف در شمار قاعده‌افزایی جای می‌گیرد. به اعتقاد یاکوبسن، تکرار کلامی، موجب ایجاد توازن در سخن می‌شود که در سه سطح توازن آوایی و واژگانی و نحوی قابل بررسی است (همان: ۱۶۷). از آن‌جا که قاعده‌افزایی، متکی بر صنایع لفظی کلام است، «بر برونه زبان عمل می‌کند و در معنی دخالتی ندارد» (صفوی، ۱۳۹۱؛ ج ۲: ۳۶). بنابراین، مترجم ادبی نمی‌تواند برای پر کردن شکاف‌هایی که برآمده از معنای متن است، از صنایع لفظی مدد بگیرد. قاعده‌گاهی یا هنجارگریزی^{۱۳}، همان‌گریز از زبان معیار و خودکار است. به اعتقاد لیچ، قاعده‌گاهی، انحراف از قواعد حاکم بر زبان هنجار به شمار می‌رود؛ به عبارت ساده‌تر، شاعر با کاهش قواعدی که در زبان خودکار به کار می‌رود، شعر خود را پدید می‌آورد (همان: ۳۷). صفوی با تفسیر معنای قاعده‌گاهی، آن را به هشت نوع تقسیم می‌کند: قاعده‌گاهی آوایی، قاعده‌گاهی نحوی، قاعده‌گاهی گویشی، قاعده‌گاهی زمانی، قاعده‌گاهی سبکی، قاعده‌گاهی نوشتاری، قاعده‌گاهی واژگانی، قاعده‌گاهی معنایی. از بین این تعداد برای قاعده‌گاهی معنایی، اهمیت خاصی قائل است و در این‌باره چنین می‌گوید: «حوزه معنی، به‌عنوان انعطاف‌پذیرترین سطح زبان، بیش از دیگر سطوح زبان در برجسته‌سازی ادبی مورد استفاده قرار می‌گیرد» (همان: ۸۴) و شامل چهار حوزه استعاره، تشبیه، کنایه و مجاز می‌شود.

۵- بررسی ترجمه‌ها براساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت

دعای عرفه، افزون بر مضامین والای خود، در نهایت استحکام ادبی، بنیان نهاده شده است. ساختار واژگانی، نحوی، آوایی و بلاغی، با معانی الهی آن به هم تنیده هستند و هر دو در یک راستا پیوند خورده‌اند. مترجمان با توجه به ادبی بودن متن دعا، هر کدام به روشی سعی دارند، ترجمه‌ای متعادل و وفادار ارائه دهند. آن‌ها بخش‌های نامتعیین و فضاها‌ی خالی دعا

را به روش‌های مختلفی ترجمه کرده‌اند. اساسی‌ترین بخش‌های نامتعیّن دعا، مربوط به بخش مجازی و بلاغی زبان در دو محور جانشینی و همنشینی است؛ در محور جانشینی، استعاره و کنایه و در محور همنشینی، تشبیه و مجاز (عقلی و مرسل)، باعث دوری از زبان خودکار و ایجاد شکاف زبانی می‌شود. مترجمان در ترجمه این بخش از دعا، هر کدام به روشی آن را برجسته و یا حذف کرده‌اند، که در ادامه به صورت مفصل بررسی خواهد شد.

۵-۱- استعاره

از میان صنایع ادبی که شکاف و خلأ در متن به وجود آورده است، استعاره در دعای عرفه از بیش‌ترین بسامد برخوردار است. خواننده در گام نخست، در مواجهه با استعاره‌ها، پی به تصویر آن می‌برد. در گام دوم، معنا و مفهوم پنهان در پس آن را درمی‌یابد. در پدیدار و ذهن خواننده، بین تصویر ارائه شده و مفهوم آن، یک خلأ ایجاد شده است، شکافی که در بازگرداندن آن به زبان دیگر، ایجاد ناهمگونی و ناطرازی می‌کند و او می‌کوشد از طریق تخیل و در طرح‌واره ذهنی خود، بین این تصویر و مفهوم آن همبستگی ایجاد کند و شکاف موجود را از بین ببرد.

اما آیا می‌تواند این همبستگی را در زبان مقصد به تصویر بکشد و آنچه که در تخیل خود به وجود آورده را با لفظ ترسیم کند؟

برای ترسیم این تصویر که به وسیله استعاره ایجاد شده، چه عناصری را حذف یا برجسته می‌کند؟

روش‌های برجسته‌سازی وی کدام است؟
این روش منتخب، تا چه حد می‌تواند شکاف‌ها را پر کند؟ و تمامی پرسش‌هایی که در شرح ترجمه‌ها پاسخ داده خواهد شد.

البته از آن‌جا که استعاره، بلیغ‌ترین نوع مجاز است، از حقیقت دورتر و شکاف حاصل از آن عمیق‌تر است. همچنین از بین انواع استعاره‌ها (مصرّحه، مکنیه، تبعیه، اصلیه و تخیلیه)، هر چقدر عمق تصویر بیش‌تر گردد و از حقیقت دورتر شود، شکاف عمیق‌تر می‌شود. بنابراین

خویش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیباشناسی دریافت آیزر علیرضا طیبی و همکاران

خواننده برای پر کردن خلأ حاصل از آن، نیاز به تأمل و تخیل بیش‌تری داشته و در برجسته‌سازی‌ها باید مجازها و استعارات عمیق‌تری به‌کار ببرد. به‌عنوان مثال اگر شکافی از طریق استعاره تخیلیه شکل گرفته است با استعاره مصرّحه و یا تشبیه، به‌طور کامل پر نمی‌شود.

عمده‌ترین نوع استعاره‌های موجود در دعای عرفه، استعاره تصریحیه تبعیه و استعاره تصریحیه اصلیه است. در ادامه به بررسی و تحلیل مهم‌ترین استعاره‌های تصریحیه تبعیه در این دعا می‌پردازیم:

وَأَيْقُظَّتِي لِمَا ذَرَأَتْ فِي سَمَائِكَ وَأَرْضِكَ (قمی، ۱۳۸۱: ۵۲۹)

و چشم بصیرتم به آفریده‌هایت در زمین و آسمان، باز شد (شجاعی، ۱۳۹۴: ۲۵).
و مرا بیدار و هشیار کردی تا در آسمان و زمین بدایع مخلوقات را مشاهده کنم (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۱: ۵۲۹).^{۱۴}

در لفظ "أَيْقُظَّتِي"، هوشیاری و آگاهی، به بیداری تشبیه شده است و بین این مفهوم و تصویر شکل گرفته، یک نوع شکاف ایجاد شده است. الهی قمشه‌ای برای پر کردن شکاف، عنصر تصویر را حذف کرده و فقط مفهوم آن را ارائه داده است. اما شجاعی سعی دارد از طریق تلفیق تصویر و مفهوم، متن را برجسته و شکاف آن را از بین ببرد.

برای برجسته‌سازی، از روش استعاره مکنیه، در عبارت "چشم بصیرتم"، استفاده کرده است. این عبارت اضافی، مفهوم "آگاهی و هوشیاری" را دقیق‌تر از متن عربی اصلی ارائه داده است. اما با تغییر تصویر از استعاره تصریحیه تبعیه به استعاره مکنیه، نتوانسته است شکاف متن را به‌طور کامل از بین ببرد و حتی می‌توان ادعا کرد از میزان تاثیرگذاری آن کاسته شده است.^{۱۵}

وَإِحْسًا شَيْطَانِي (قمی، ۱۳۸۱: ۵۳۴).

و شیطان را از من بران (شجاعی، ۱۳۹۴: ۴۵). شیطانم را بران (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۱: ۵۳۴) و مؤیدی، ۱۳۸۶: ۸۱).

"إخسأ"، برای راندن و دور کردن سگ به کار می‌رود و مراد از آن، تحقیر و پست شمردن چیزی است که رانده می‌شود. در این عبارت، شیطان، همان نفس اماره است؛ امام حسین (ع) به وسیله استعاره تصریحیه تبعیه، دور کردن نفس اماره از خود را به راندن سگ تشبیه کرده است. این تصویر که شکافی عمیق را در پدیدار مترجم ایجاد کرده است، چگونه در زبان مقصد ترسیم شده است؟

واژه "بران"، اگرچه استعاره موجود در "إخسأ" را با خود به همراه دارد، اما بخشی از معنای نهفته در "إخسأ" حذف شده است. چه، در زبان فارسی، راندن فقط برای سگ به کار نمی‌رود و حقارت و پستی موجود در مفهوم "إخسأ" را با خود ندارد.

از دیگر سو، این فعل، در فارسی به صورت نام آوا «چخه»، به کار می‌رود و به صورت فعل به کار نمی‌رود. بنابراین، اگرچه مترجم کوشیده با کمک استعاره از روش‌های برجسته-سازی، شکاف حاصل از تصویر را از بین ببرد، اما بخشی از معنای "إخسأ"، حذف شده و شکاف موجود بین مفهوم و تصویر در زبان مبدأ، به طور کامل از بین نرفته است.

همچنین شجاعی در ترجمه "شیطانی"، دچار اشتباه شده و شیطان را از ملکیت "من"، خارج کرده است. این، باعث می‌شود خواننده در زبان مقصد گمان کند منظور از "شیطانی" جنس شیطان، به معنای همان موجود وسوسه‌گر خناس از جنس جنیان و ابلیس است، نه نفس اماره. این نوع ترجمه، باعث می‌شود شکاف حاصل از تصویر، عمیق‌تر شود. الهی‌قمشه‌ای و مؤیدی، با بازگرداندن ملکیت به واژه شیطان، این واژه را به همان صورت ترجمه کرده‌اند.

وَسَيِّئَةٌ تَنْعَمُّهَا (قمی، ۱۳۸۱: ۵۴۶). وَتَعَمَّدْنَا بِعُقُوكَ عَنَّا (همان: ۵۴۶).

و هیچ بدی را نپوشیده، مگذار (شجاعی، ۱۳۹۵: ۹۵). و ما را در شولای^{۱۶} عفو خویش بپوشان (همان: ۱۰۱).

و کار زشتی را که می‌پوشانی (الهی‌قمشه‌ای: ۱۳۸۱: ۵۴۶). زشتی‌های ما را پرده عفو بپوشان (همان: ۵۴۶).

و کردار بدی که می‌پوشانی (مؤیدی، ۱۳۸۶: ۸۸). ما را در عفو خو فرو بر (همان: ۸۹). در این دو عبارت "تغمّد"، به معنای پوشاندن و پرده‌پوشی و استعاره از "درب‌گرفتن به صورت کامل"، است.

در عبارت نخست، بدی و در عبارت دوم، عفو و بخشش الهی را به لباس، تشبیه کرده است. هر دو تصویر به معنای درب‌گرفتن کامل است؛ به طوری که تمام چیزی را بپوشاند. در بیش‌تر ترجمه‌ها، این تصویر و مفهوم با واژه "پوشاندن"، ترسیم شده است و با استفاده از برجسته‌سازی حاصل از استعاره تبعیه، شکاف آن تا حدودی از بین رفته است. اما واژه "پوشاندن"، نتوانسته تصویر دقیقی از "تغمّد" را ارائه دهد.

البته شجاعی با افزودن واژه "شولا" به واژه عفو، ترکیب اضافه استعاری را درکنار استعاره تبعیه به‌کار برده است و این ترکیب تا حدودی می‌تواند برجستگی حاصل از "تغمّد" را بیش‌تر و شکاف آن را کم‌تر کند.

از سوی دیگر، مؤیدی، در یک ترجمه از واژه "فرو بر"، به جای "پوشان"، استفاده کرده است. این واژه تا حدودی تصویر "تغمّد" را ترسیم کرده است، اما مفهوم "پوشاندن" را از آن گرفته است و این نوع برجستگی، شکاف آن را به‌طور دقیق نمی‌تواند، پر کند.

جدول زیر بسامد شکاف‌های حاصل از استعاره تبعیه و روش بازگرداندن آن‌ها را بیان

می‌کند.

استعاره متن	مفهوم استعاره	حذف یا برجسته	روش برجسته‌سازی
رَبِّ بِمَا أَلْبَسْتَنِي مِنْ سِتْرِكَ	پوشاندن کامل	شجاعی: پوشاندی قمشه‌ای: درپوشانیدی مؤیدی: در پوشش قرار دادی	(هر سه مترجمه) حفظ استعاره تبعیه، حذف بخشی از معنای واژه
فَأَجْعَلْ لَنَا اللَّهُمَّ ... عَافِيَةً تُجَلِّلُهَا	پوشش به همراه زیبا کردن	شجاعی: لباس عافیتی که می‌پوشانی قمشه‌ای: لباس عافیتی که می‌پوشانی	دو مترجم اول: تغییر استعاره تبعیه به اضافه تشبیهی به همراه یکی از لوازم مشبه به. مؤیدی: حفظ استعاره تبعیه

مؤیدی: پوشش می‌دهی	مؤیدی: پوشش می‌دهی	مؤیدی: پوشش می‌دهی	مؤیدی: پوشش می‌دهی
حذف استعاره در ترجمه هر سه مترجم	شجاعی: استواری بده قمش‌های: قوی گردان مؤیدی: قوتِ ده	محکم قرار دادن نیزه بر روی زمین به صورت عمودی	لَلَّهُمَّ وَنَقِّنَا وَسَدِّدْنَا/ يَا مَنْ سَدَّ الْهَوَاءَ بِالسَّمَاءِ
دومترجم اول استعاره تبعیه را حذف کرده‌اند. مؤیدی: حفظ استعاره تبعیه به همراه حذف بخشی از معنای واژه	شجاعی: انباشت قمش‌های: فروبرد مؤیدی: فشرد	محکم بستن (زمین) را با آب محکم (بست)	يَا مَنْ كَبَسَ الْأَرْضَ عَلَيَّ الْمَاءِ

بنابراین هر سه مترجم کوشیده‌اند شکاف‌های حاصل از استعاره تبعیه را با استفاده از برجستگی حاصل از استعاره یا تشبیه از بین ببرند، اما در برخی موارد استعاره را حذف کرده و یا با تغییر نوع استعارات، نتوانسته‌اند به طور دقیق شکاف‌ها و خلأهای بین زبانی را از بین ببرند. خلأهای حاصل از استعاره مصرحه اصلیه همچون استعاره تبعیه، یا حذف و یا برجسته شده‌اند:

قَلَمَ أَرْلَ ظَاعِنًا مِنْ صَلْبٍ إِلَى رَحِمٍ (قمی، ۱۳۸۱: ۵۲۸).

هماره از صلبی به رحمی کوچ می‌کردم (شجاعی، ۱۳۹۵: ۲۱).

پی در پی از یکایک پشت پدرانم به رحم مادران انتقال یافتم (الهی قمش‌های، ۱۳۸۱: ۵۲۸).

مرا از صلبی به رحمی کوچ دادی (مؤیدی، ۱۳۸۶: ۸۷۷).

در این عبارت، رفتن پی در پی و مستمر، به کوچ کردن، مانند شده است. گویا او از نسلی به نسل دیگر برای رسیدن به مقصد تولد، در حال سفر بوده است. بین این تصویر و معنای حقیقی، شکافی وجود دارد که شجاعی و مؤیدی سعی دارند با برجستگی حاصل از استعاره، آن را پر کنند؛ اما الهی قمش‌های با بیان معنای حقیقی، استعاره را حذف کرده است.

در جدول زیر روش‌های بازگردانی استعارات مصرحه اصلیه به صورت خلاصه بیان شده است:

عبارت استعاری	مفهوم استعاره	حذف یا برجسته‌سازی	روش برجسته‌سازی
وَرَائِشُ كُلِّ قَانِعٍ	بال و پردازدن	شجاعی:بال و پر می‌بخشد قمشه‌ای:امورش را اصلاح می‌کند مؤیدی:سامان بخشد	حفظ استعاره موجود الهی قمشه ای و مؤیدی استعاره را حذف کرده‌اند.
يَا عَدَّتِي فِى شِدَّتِي	وسیله و توشه‌ای که برای روزهای سخت کنار می‌گذارند	شجاعی: توشه و توان قمشه‌ای:ذخیره مؤیدی:پشتوانه	هر سه مترجم به صورت استعاره ترجمه کرده‌اند.

بنابر آنچه که توضیح داده شد، مترجمان در پی بازتولید تصاویر و معانی و به حداقل رساندن خلأها، گاه از سر تسلیم، عناصری از تصویر یا معانی آن را حذف می‌کنند و به جای معنای مجازی، معنای حقیقی را بیان می‌کنند. در برخی موارد برای برجسته‌کردن شکاف‌ها، نوع استعاره را تغییر می‌دهند که باعث می‌شود، شکاف زبانی حاصل از استعارات، به حداقل برسد.

۵-۲- کنایه

یکی دیگر از دلایل ایجاد شکاف در متن دعای عرفه، کنایه است. از آن جهت که می‌توان معنای حقیقی را هم، در کنار معنای مجازی برای کنایه در نظر گرفت، بلاغت کم‌تر و در نتیجه شکاف کم‌تری نسبت به استعاره دارد. کنایات، براساس انواع خود (تعریض، تلویح، رمز، ایما، اشاره)، شکاف در متن ایجاد می‌کنند. هر چقدر به معنای حقیقی نزدیک‌تر باشد، شکاف موجود در آن کم‌تر است و بالعکس. بنابراین تعریض، بیش‌ترین شکاف را دارد. مترجمان در بازگرداندن کنایات، روش‌های متفاوتی را ارائه داده‌اند که در بیش‌تر موارد فقط عناوین آن‌ها با هم متفاوت است و تفاوت چندانی در روش ندارند. از میان آن‌ها، سه روش اصلی برای ترجمه کنایات وجود دارد:

- ترجمه کنایی یا ارتباطی، که در آن کنایه در زبان مقصد معادل‌یابی می‌شود.
- ترجمه تفسیری، که در آن کنایه شرح و تفسیر داده می‌شود.
- ترجمه تحت‌اللفظی یا معنایی، که در آن معنای کنایه به صورت تحت‌اللفظی ارائه می‌گردد.

بهترین نوع ترجمه، روش اول یعنی ترجمه ارتباطی است. اما پرسش این‌جاست که آیا شکاف موجود در کنایه با این سه روش پر می‌شود؟ کدام یک از این سه روش خلأ موجود در کنایات را پر می‌کند و تا چه اندازه؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها در ادامه به شرح کنایات دعای عرفه و ترجمه آن‌ها می‌پردازیم:

لِرَيْبِ الْمُنُونِ: (قمی، ۱۳۸۵: ۵۲۹). معنای لغوی: شک و تردید مرگ. کنایه از حوادث و ناپایداری‌های روزگار.

ترجمه‌ها: سختی‌های دوران (شجاعی)، حوادث زمان (الهی‌قمشه‌ای)، حوادث روزگار (مؤیدی)

هر سه مترجم، شکاف حاصل از کنایه را به روش ترجمه معنایی، به صورت کنایه بازگردانده‌اند. اما در این روش، شکاف موجود، به صورت کامل از بین نرفته است. در ترجمه معنایی، اگرچه مفهوم کنایه بازگردانده می‌شود، اما ساختار کنایی از بین می‌رود و شکاف همچنان پا برجا است.

لِكَيْتَ أَخْرَجْتَنِي لِلَّذِي سَبَقَ لِي مِنَ الْهُدَى: (همان: ۵۳۵). معنای لغوی: کسی که در هدایت از من سبقت گرفت؛ کنایه از پیامبر.

ترجمه‌ها: بستر هدایت را، از پیش گسترده بودی (شجاعی)، پیشوای توحید حضرت خاتم پیغمبران (الهی‌قمشه‌ای)، خاتم پیامبران (مؤیدی).

در این عبارات، به جای اشاره مستقیم به پیامبر اکرم (ص)، توصیف وی به صورت کنایی در ترجمه آمده است. شجاعی آن را به صورت تحت‌اللفظی، بازگردانده است؛ در این روش اگرچه معنای کنایی باقی مانده است، اما در همه ساختارهای کنایی، به‌ویژه

کنایاتی که از مفهوم حقیقی خود دورتر و معنای حقیقی‌تری دارند، مانند تعریض، بدترین نوع روش ترجمه است. از آن‌جا که در این عبارت، کنایه، از نوع ایما و اشاره است، ترجمه تحت‌اللفظی می‌تواند معنا را حفظ کند و شکاف را تا حدودی از بین ببرد. الهی قمشه‌ای مفهوم کنایه را با مفهومی که از ساختار کنایی برداشت می‌شود، تلفیق نموده و آن را به روش معنایی بازگردانده است. مؤیدی به روش معنایی، فقط مفهوم کنایی را بازگردانده و ساختار را حذف نموده است.

وَأَشْكَنْتَنِي فِي ظُلْمَاتٍ ثَلَاثٍ: (همان: ۵۳۸). معنای لفظی: تاریکی‌های سه‌گانه. کنایه از ظلمت‌های سه‌گانه در شکم مادران.^{۱۷}

ترجمه‌ها: ظلمات سه‌گانه (شجاعی و الهی قمشه‌ای). تاریکی‌های سه‌گانه (بطن، مشیمه، و رحم) (مؤیدی).

از آن‌جا که این کنایه، از نوع عمیقی نیست و معنا تا حدودی مشخص است، شجاعی و الهی قمشه‌ای با انتخاب روش تحت‌اللفظی و مؤیدی با ادغام روش تفسیری و تحت‌اللفظی، تا حدودی توانسته‌اند، شکاف را از بین ببرند.

أَبْيَضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ: (همان: ۵۳۸). به معنای سفید شدن چشم. کنایه از نابینایی. ترجمه‌ها: چشم‌هایش به سپیدی نشست (شجاعی)؛ دو چشمش از خون و اندوه، سفید گشت (الهی قمشه‌ای)؛ دیدگانش از اندوه سفید شد (مؤیدی).

هر سه مترجم روش تحت‌اللفظی را برای از بین بردن خلأ بین معنای حقیقی و مجازی به‌کار برده‌اند. وسایط بین دو معنای سفید شدن چشم و نابینایی، کم و کنایه از نوع اشاره است. بنابراین ترجمه تحت‌اللفظی، شکاف را تا حدودی از بین می‌برد.

وَأَقْرَبَ بِذَلِكَ عَيْنِي: (همان: ۵۳۴). معنای لغوی: چشمم را با آن سرد گردان. کنایه از خوشحالی و سرور درونی.

چشمم را بدان روشنی بخش (شجاعی)؛ مرا دلشاد گردان (الهی قمشه‌ای)؛ چشمم را روشن کن (مؤیدی).

هر سه مترجم، با روش ترجمه ارتباطی، شکاف حاصل از کنایه را تا حدود زیادی از بین برده‌اند. "چشم روشنی" در اصطلاح فارسی، نزدیک‌ترین معنا را با "قرّة العین" دارد و شجاعی و مؤیدی، معادل فارسی این اصطلاح کنایی را آورده‌اند. اصطلاح "دلشاد شدن"، در ترجمه الهی‌قمشه‌ای اگرچه همان معنا را می‌رساند و یک اصطلاح کنایی است، اما قرابت معنایی کم‌تری با "قرّة العین" دارد و به معنای کنایه، بیش‌تر از خود کنایه نزدیک است. از دیگر سو، وجود لفظ چشم، در عبارت عربی با چشم روشنی تناسب بیش‌تری دارد و شکاف را بهتر از بین برده است. همچنین هر دو کنایه از نوع تلویح هستند و نوع کنایه، در بازگردان آن تغییری نکرده است.

از بین سه روش ترجمه کنایه، روش ارتباطی و معادل‌یابی کنایی، شکاف زبانی را بیش‌تر از دو روش دیگر از بین می‌برد. چه، هم معنا را انتقال می‌دهد و هم ساختار کنایه را. البته از آن‌جا که در بازگردان کنایه، نمی‌توان به طور کامل، هم ساختار و هم معنا را ترجمه کرد، هیچ‌کدام از روش‌های یادشده، نمی‌توانند خلأهای زبانی حاصل از کنایه را به طور کامل پر کنند.

۵-۳- تشبیه

در دعای عرفه، کم‌تر از تشبیه استفاده شده و بیش‌تر، تشبیهات در قالب استعاره بیان شده است. مترجمان، برای پر کردن خلأهای حاصل از تشبیه، آن را به صورت تشبیه برمی‌گردانند. اما بسته به نوع آن، میزان موفقیت آن‌ها متفاوت است. موارد زیر از جمله تشبیهاتی است که در دعای عرفه به کار رفته است:

أنتَ كهفِي: (همان: ۵۳۷). وجه شبه: پناه دادن و پناه گرفتن دیگری در آن.

تو پناهگاه منی، تو كهف منی، تو مأمّن منی (شجاعی)؛ خدایا تویی پناهم (الهی‌قمشه‌ای)؛ تو پناه منی (مؤیدی).

مؤیدی و الهی‌قمشه‌ای، به‌طور کامل تشبیه را حذف کرده و با ترجمه وجه شبه، شکاف را از بین برده‌اند. اما شجاعی، هم به صورت تشبیه در دو واژه "پناهگاه و مأمّن" و هم به

صورت معنای حقیقی، بازگردانده است. در ترجمه تشبیهی، شکاف موجود به وسیله تشبیه برجسته شده است. البته کھف به معنای غار، با واژه مأمّن و پناهگاه تفاوت معنایی دارد و دقیقاً همان تصویر غار را ترسیم نمی‌کند. از این جهت شکاف هنوز به طور کامل از بین نرفته است.

یا مَنْ جَعَلَتْ لَهُ الْمُؤَلُّوكُ نَيْرَ الْمَدَلَّةِ عَلَىٰ أَعْنَاقِهِمْ، اضافه تشبیهی: (همان: ۵۳۷). (نیر به معنای "یوغ" است).

یوغ خواری (شجاعی)، طوق مذلت (الهی قمشه‌ای)، طوق خواری (مؤیدی). در هر سه ترجمه، با حفظ ساختار اضافه تشبیهی، چالش و خلأ زبانی از بین رفته است. تصویر برآمده از نیر المذلة، همان تصویر "یوغ خواری و طوق مذلت" است، با این تفاوت که "نیر" فقط معنای "یوغ" را دارد و واژه "یوغ" با بار منفی خود به این ساختار نزدیک‌تر است تا واژه "طوق"، که بار مثبتی با خود دارد. بنابراین عبارت "یوغ خواری" ساختار را حفظ کرده و به مدد برجسته‌سازی، هم، معنا و هم، شکاف را به‌طور کامل از بین برده است.

۵-۴- مجاز

منظور از مجاز در این بخش، مجاز مرسل است که یکی دیگر از صنایع بیانی است و تصویر حاصل از آن، با انواعی که دارد (جزء، کل، حالی، محلی، آلیه و...)، باعث ایجاد خلأ و شکاف زبانی می‌گردد. از جمله مجازهای مرسل که در دعای عرفه آمده، نمونه‌های زیر است:

وَاعْتِقْ رَقَبَتِي مِنَ النَّارِ، أَسْأَلُكَ فَكَأَنَّ رَقَبَتِي مِنَ النَّارِ (همان: ۵۴۹) "رقبه" به معنای گردن، مجازاً به معنای کل وجود انسان است.

ترجمه‌ها: رهایم ساز / رهایی‌ام ده (شجاعی)؛ آزادم گردان / رهایی‌ام بخش (الهی قمشه‌ای)؛ گردنم (مؤیدی).

شجاعی و الهی قمشه‌ای، معنای حقیقی (کل وجود انسان) را جایگزین مجاز (گردن)، نموده‌اند و مجازی را که باعث شکاف زبانی شده، حذف کرده‌اند. اما مؤیدی با ترجمه تحت‌اللفظی و با استفاده از مجاز جزء از کل، تصویر حاصل از آن را حفظ نموده است. اما از آن‌جا که در زبان فارسی، اصطلاح گردن به جای کل وجود به کار نمی‌رود، به نظر می‌رسد ترجمه تحت‌اللفظی و بازگرداندن مجاز در این عبارت، باعث عمیق‌تر شدن شکاف شده است. اگر چه با حذف مجاز خلأ زبانی از بین نمی‌رود اما همچون ترجمه تحت‌اللفظی، شکاف را عمیق‌تر نمی‌کند.

وَالْأَيَادِي الْجِسَامِ (همان: ۵۴۸)، أَيَادِيهِ عِنْدِي لَا تَحْصِي (همان: ۵۴۶). ید به معناس دست، مجاز از قدرت و نعمت است.

ترجمه‌ها: عطایا، یاوری و کمک (شجاعی). نعمت‌ها (الهی قمشه‌ای)، احسان و نعمت‌ها (مؤیدی).

نسبت دادن "دست"، به خداوند در زبان فارسی، جایگاهی ندارد و چنین اصطلاحات مجازی را نمی‌توان به صورت مجاز، بازگردانی کرد. از سوی دیگر، در زبان فارسی معادل مقابل با این اصطلاح، وجود ندارد؛ به همین دلیل هر سه مترجم، معنای حقیقی "آیادی" را بیان کرده‌اند. البته چنین ترجمه‌ای هم نمی‌تواند شکاف حاصل از مجاز را پر کند؛ چه، با حذف مجاز، تصویر حاصل از آن از بین رفته است.

وَعَظَّمْتُ عَلَيَّ قُلُوبَ الْحَوَاضِينِ: (همان: ۵۲۹). حُضْنُ به معنای آغوش، مجاز جزء از کل به معنای دایه و مادر.

ترجمه‌ها: پرستاران (شجاعی)، دایگان (الهی قمشه‌ای، مؤیدی).

در این قسمت هم هر سه مترجم، مجاز را حذف کرده و معنای حقیقی را بیان کرده‌اند.

وَفِي أَغْيُنِ النَّاسِ فَعَظَّمْنِي: (همان: ۵۳۵). چشم مردم. مجاز از خود مردم است.

هر سه مترجم، این عبارت را با عبارت "چشم مردم"، ترجمه کرده‌اند. در حقیقت، این اصطلاح را در زبان فارسی، معادل‌یابی کرده و سعی می‌کنند با حفظ معنا و تصویر حاصل از مجاز، شکاف را از بین ببرند.

استعاره، مجاز و تشبیه، همان‌گونه که اشاره شد، انعطاف‌پذیرترین بخش زبان هستند و شکافی عمیق بین دو زبان ایجاد می‌کنند که در بهترین حالت، مترجم سعی دارد با حفظ معنا و صورت حاصل برجسته‌نمایی خلأهای زبانی را از بین ببرد. اما در غیر این صورت، وی دست به حذف بخشی از معنا و یا تصویر حاصل از مجازها می‌زند. اما در بسیاری از موارد به دلیل عمق شکاف‌ها و یا ناتوانی بین دو زبان، نمی‌تواند عمق شکاف موجود را از بین ببرد و هرچه می‌کوشد باز زوایایی از متن، ناخوانا باقی می‌ماند.

از آن‌جا که مجاز، تلفیقی از معنا و تصویر است، در ترجمه‌های ارتباطی و آزاد، شکاف‌ها، بیش‌تر از ترجمه‌های معنایی و یا تحت‌اللفظی از بین می‌رود و تصاویر به دست آمده از باآفرینی مترجم، به زبان اصلی نزدیک‌تر است و صورت‌های بیانی متن عربی برای خواننده فارسی زبان، ملموس‌تر و عینی‌تر می‌شود.

آنچه در این مقوله قابل تأمل است، برجسته‌سازی‌های خود مترجم است؛ در برخی موارد، بدون آن‌که متن عربی دارای برجستگی‌های معنایی باشد، مترجم براساس ذائقه خود و با رویکرد قاعده‌کاهی، آن‌را برجسته می‌کند. این مورد در ترجمه شجاعی به‌وفور دیده می‌شود. چنین برجسته‌سازی‌هایی که بیش‌تر درچارچوب استعاره است، بر متن ترجمه شده وی، چیره شده و آن را از ترجمه‌ای یکنواخت خارج ساخته است. از جمله عبارات زیر:

فی تقادم من الأيام الماضية: دهلیزهای تاریخ (شجاعی، ۱۳۹۴: ۱۹).

عقد عزمات یقینی: بلندای بنای محکم یقینم (همان: ۳۹).

معصیتک: مرکب نافرمانی‌ات (همان: ۴۳).

یا من عفا عن عظیم الذنوبِ بجلیمه: ای آن‌که از بام بردباری خویش، پرده عفو بر جرائم سنگین می‌کشی (همان: ۵۵).

۶- نتیجه‌گیری

۱- نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر، به‌عنوان بخشی از نظریه دریافت، در پی شناخت آن است که مترجم، به‌عنوان یک خواننده در جریان دریافت متن، چگونه با استفاده از قوه تخیل و طرح‌واره‌های ذهنی خود، که ناشی از بافت اجتماعی، فرهنگی و تاریخی است، شکاف‌های متن را سفیدخوانی می‌کند.

۲- شکاف‌های متن، برآمده از چهار نوع تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز مرسل است. این چهار نوع، تلفیقی از معنا و تصویر را در مقابل مترجم ترسیم می‌کند و او برای بازگرداندن این بخش‌های ناخوانا و چندوجهی، از دو روش حذف یا برجسته‌سازی استفاده می‌کند. بدین ترتیب که، یا عناصری از متن را حذف و یا عناصری را به‌وسیله قاعده‌کاهی و قاعده-افزایی برجسته می‌کند تا خلأهای بین دو زبان از بین برود. از آنجا که مترجم در این روش به دنبال بازگرداندن معنا و تصویر است، به روش قاعده‌کاهی یا برجسته‌سازی معنایی روی می‌آورد. در این روش، او چهار عنصر زبانی، یعنی تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز را به‌کار می‌برد.

۳- استعاره، به‌ویژه استعاره مصرّحه تبعیه و اصلیه، بیش‌ترین شکاف‌های متن دعای عرفه را تشکیل می‌دهد. بعد از استعاره، کنایه و بعد از آن، مجاز مرسل و شمار اندکی تشبیه، در متن عربی با تلفیق تصویر و معنا در متن، باعث ایجاد خلأ شده است. شجاعی، الهی‌قمشه‌ای و مؤیدی به‌عنوان سه مترجم ادبی، کوشیده‌اند، این شکاف‌ها را با حذف عناصری و برجسته نمودن برخی عناصر دیگر، پر کنند. هر چه قدر عمق تصاویر و معانی بیش‌تر می‌شود، مترجمان در بازگرداندن و پر کردن شکاف آن‌ها باید تصاویر و معانی عمیق‌تری ارائه نمایند. از همین رو در بازتولید معانی عمیق‌تر، بیش‌تر دچار حذف عناصر و تغییر نوع و روش برجسته‌سازی می‌شوند. به‌عنوان مثال در ترجمه استعاره، که از تشبیه، عمیق‌تر و شکاف بیش‌تری را باعث می‌شود، مترجم سعی دارد همان تصویر و معنا را با

روش استعاره ارائه دهد و یا سعی می‌کند کنایه‌ها را معادل‌یابی کرده و به صورت ارتباطی ترجمه کند. همچنین است در مجاز و تشبیه.

۴- تفاوت بین دو زبان، به‌ویژه در بخش کنایات، باعث می‌شود، مترجمان در بازگرداندن تصاویر و معانی، دچار کمبود اصطلاح و لفظ شوند و به معانی حقیقی روی آورند و در بیش‌تر موارد، تصاویر را حذف یا تغییر دهند. در بین مترجمان، شجاعی، بیش‌تر به بازگرداندن تصاویر به همراه معانی، مقید است و کم‌تر به ترجمه حقیقی از مجازها دست می‌زند. به همین علت شکاف‌های زبانی را بهتر از دو مترجم دیگر، بازنمایی و برجسته نموده است.

۷- پی‌نوشت‌ها

1- Reception 2- Wolfgang Iser 3- Concretization

۴- برای اطلاع بیش‌تر رجوع کنید به: کفعمی در حاشیه کتاب دعای «البلد الامین» / علی بن طاووس «مصباح الزائر» / علامه مجلسی «بحار الانوار» جلد ۹۹ و «زاد المعاد» از همین نویسنده.

5- hans Robert 6- Constance School 7- Constance School

8- Reception Aesthetics 9- artistic 10- aesthetic 11- semantic horizon

12- fundamental indeterminacy 13- Deviatio

۱۴- متن دعای ترجمه‌شده توسط الهی قمشه‌ای در کتاب مفاتیح الجنان نوشته شیخ عباس قمی است، به همین علت به جای ذکر نویسنده، در جهت تسهیل شناخت مترجم، در ارجاع، نام مترجم به جای نویسنده ذکر شده است.

۱۵- در نسخه مؤیدی، انطقتی آمده است؛ به همین دلیل به صورت تطبیقی نمی‌توان آن را بررسی کرد.

۱۶- خرقة، جامه گشاد و بلندی است که روی لباس‌های دیگر می‌پوشند.

۱۷- ر.ک: تفسیر مجمع البیان، ذیل سوره زمر، آیه ۶.

۸- منابع

۱- آیزر، ولفگانگ، صافاریان، روبرت، «فرآیند خواندن: نگرش پدیدارشناختی»، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۱۰۱، (۱۳۷۲ش).

- ۲- ایزر، فولغانغ، فعل التراءة، ترجمه: حمید لحمیدانی، الجلالی الکدیة، فأس: منشورات مکتبة المناهل، (۱۹۹۴م).
- ۳- باجغلی، کیوان، «رویکردی پدیدارشناسانه به فرآیند خواندن ولفگانگ آیزر»، مجله مهرآوه، شماره پنجم، ششم و هفتم، (بی تا).
- ۴- برکت، بهزاد، «کنش خواندن و انسان‌شناسی ادبیات: تصویری از اندیشه ولفگانگ آیزر»، مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۸۴، سال ۴۷، (۱۳۹۳ش).
- ۵- بی آزار شیرازی، عبدالکریم، دعای روز عرفه؛ کلاس شناخت و سازندگی امام حسین (ع) در عرفات، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، (۱۳۶۱ش).
- ۶- پاینده، حسین، «نسبی‌گرایی در نقد ادبی جدید»، مجموعه مقالات نقد ادبی، سال ۱، شماره ۱، (بی تا).
- ۷- جواری، محمدحسین، «نظریه زیبایی‌شناسی دریافت: روشی برای خوانش‌های جدید در ادب فارسی»، فصلنامه دانشگاه تربیت معلم آذربایجان، سال ۲، شماره ۵، (۱۳۸۴ش).
- ۸- شجاعی، سید مهدی، دعای عرفه (از مجموعه نیایش‌ها و زیارت‌ها)، تهران: کتاب نیستان، (۱۳۹۲ش).
- ۹- صفوی، کورش، از زبان‌شناسی به ادبیات، جلد ۱، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، (۱۳۸۳ش).
- ۱۰- -----، از زبان‌شناسی به ادبیات، جلد دوم، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، (۱۳۹۰ش).
- ۱۱- صهبا، فروغ، «برجسته‌سازی واژه و ترکیب در شعر اخوان»، پژوهشنامه علوم انسانی: شماره ۴۵-۴۶، (۱۳۸۴ش).
- ۱۲- قمی، شیخ عباس، مفاتیح‌الجنان، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، قم: شهاب، (۱۳۸۱ش).
- ۱۳- مؤیدی، علی، فرهنگ جامع سخنان امام حسین (ع)، چاپ پنجم، قم: نشر معروف، (۱۳۸۶ش).

خوانش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیباشناسی دریافت آیزر علیرضا طیبی و همکاران

۱۴- میرزا حسن، فهیمه، پوپک، عظیم‌پور تبریزی، «خوانش عروسک‌های نمایشی براساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر»، نشریه علمی پژوهشی نامه هنرهای نمایشی و موسیقی، شماره ۱۰، (۱۳۹۴ش).

